

Hürnisə BƏŞİROVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ORCID: 0009-0002-1615-3020
E-mail: besirovahuru@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇI FƏLSƏFİ FİKİR

Açar sözlər: Azərbaycançı, “Xosrov və Şirin”, Atəşpərəstlik, Məşhəd, Azərbaycan dili.

Giriş / Introduction

XII əsr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin banilərindən biri hesab olunan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında intibah dövrü hesab edilə bilər. Uşaq yaşlarından elmi biliklərə yiyələnməyə başlayan İlyas fəlsəfə, astronomiya və humanitar biliklərə dair oxuduğu kitabların təsiri altında keçirdiyi fikir böhranının nəticəsində, əsərlərində vətənpərvərlik düşüncələrini gizli və müxtəlif mövzular vasitəsilə oxuculara çatdırmışdır. Şair “Xəmsə”də dövrünün şahları, sultanları və hakim təbəqəsi ilə xəyali olaraq disput keçirir, özünün dünyagörüşünü sistemli şəkildə izah edir. Şeyx Nizami Gəncəvinin əsərlərində çox vaxt şərh olunan dərin sosial ziddiyyətlər və bununla bağlı aşağı sinfin dili hesab olunan Azərbaycan–türk dilinin aşağılanması, şairin yaradıcılığında humanist etik-fəlsəfi təfəkkürün mütərəqqi bir dünyagörüşü kimi meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Nizami Gəncəvinin irəli sürdüyü bir çox mühüm tezislərə daha sonradan Nəsimi, Füzuli və sair Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında rast gəlirik. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı şairləri əsərlərində öz ana dillərini “şəkərpərə”, yəni “bir parça şəkər, qənd” adlandırmışlar. Ümumiyyətlə, klassik Şərq ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl, cazibədar mənasında işləndiyi hamıya məlumdur. Hafiz Şirazin məşhur beytində dediyi kimi:

“Əgər an tork-e Şirazi be dəst arəd dele ma ra,
Be xale hinduyəş bəxşəm Səmərqənd-o Buxara ra!”
- Əgər o Şirazlı türk bizim ürəyimizi ələ alsay,
- Qara xalına Səmərqəndi və Buxaranı bağışlayam!

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində gənc xanımı Afaqa “türkzadə” deyər müraciət edir. “Leyli və Məcnun” poemasında oğlu Məhəmmədi “türk balası” adlandırır. Türklük, türk, türkzadə sözləri Nizamidən əvvəl ədəbiyyatda bu qədər məşhur olmamışdır. Məcəzi-sirli mənada bu söz Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız onun yaradıcılığından sonra məşhurluq tapır. Düşünürəm, gerçək və məcazi mənada şairin istifadə etdiyi “türk” sözü, müasir dövrdə yaşatmağa çalışdığımız Azərbaycançı fəlsəfi fikrin əsasıdır. Şairin əsərlərində “türklük” sözü əzmkarlığın, “türk” cəngavərliyin, “türkzadə” isə əsl-nəcabətli nəslin nümayəndəsi olmaqla suveren, azad insanın simvolu kimi təqdim olunur. Nizaminin lüğətində “türk” demək müstəqil demək idi. “İskəndərnamə”də ağbəniz Qıpçaq türk gözəlləri erkəklərdən qaçmır, onlarla bərabər sərbəst həyat tərzini keçirirdi. O, xanımları qadınlıq qisməti yormurdu. Göründüyü kimi, Azərbaycan övladının dilində “türklük” mühüm siyasət, həyat tərzini və dünyagörüşünü olmuşdur. Şair bu yolla ərəb və fars imperiyalarının apardığı qloballaşma siyasətinə etirazını bildirmişdir. Səməd Vurğunun “Nizami” şeirində deyir:

Aydanmı, günəşdənmi yarandı, de, nədən sən?
Xalqın gözü də, qəlbi də, vicdanı da sənsən!

Şeyx Nizami Gəncəvi “Xəmsə”dən əvvəl, qırx yaşlarına qədər Şərqdə öz türkcə Divanı ilə məşhur olmuşdur. Hamıya məlum faktdır ki, Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasını yazanda artıq qarşısında türkcə–Azərbaycanca Divanı var idi. Təəssüf ki, şairin bu Divanı bütövlükdə əlimizdə deyil və bu kitabın yenidən toplanılması böyük və misilsiz tədqiqat işinin mövzusudur. Bu gün dünya şərqşünaslarının apardığı araşdırmanın yekunu olaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi dünyaya gəlib-getmiş ən böyük türk əsilli şairlərdən biridir. Onun əlimizdə olan əsərlərinin farsca olmasına baxmayaraq, bu əsərlərdən kifayət qədər türk–Azərbaycan milliyətçiliyinə dair nümunələr gətirmək olar. Misal olaraq Nizami Gəncəvinin böyük məhəbbətlə qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” dastanının ən qədim əlyazma nüsxəsindən gətirdiyimiz nümunə ilə şairin dövründən hələ min illər öncə mövcud olmuş türk–Azərbaycan fəlsəfi fikri və bu düşüncənin əhatə etdiyi ərazilər barəsində məlumatı tədqiq edək. Təhlil gətirəcəyimiz şeir parçası Dr. Vəhid Dəstgirdinin nüsxəsi əsasında hazırlanmış “Nizami Gəncəvi Külliyyatı”nda “جان دادن شیرین در دخمه خسرو” - “Şirinin Xosrovun daxmasında ölməsi” adlanır [1, s. 346]. Bu nümunə H-750 nömrəli əlyazmada (Nüsxənin yazılma tarixi: 1377-78-ci illər) “أوردن خسرو بمشهد و کشتن شیرین خود را” (Xosrovun Məşhədə gətirilməsi və Şirinin özünü öldürməsi) adı altında verilmiş şeir parçasına aiddir [2, s. 123-b]. Azərbaycan dilinə tərcümədə bu başlıq “Xosrovun sərdabəsində Şirinin ölməsi” kimi verilmişdir [3, s. 324]. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir başlıqlarına diqqətlə nəzər salsaq, mühüm tarixin saxtalaşdırılması faktının şahidi olarıq. Belə ki, nümunə çəkdiyimiz ən qədim əlyazma nüsxəsinə aid olan başlıqda Xosrov şahı dəfn etmək üçün Məşhəd şəhərinə aparıldığı deyilir. Həmin şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsində isə Xosrov şahı dəfn etmək üçün şəhid olduğu yerə gətirildiyi və Şirinin də özünü orada öldürdüyü bildirilir, yəni bu şeir parçasında - “مشهد məşhəd” sözü “şəhid olduğu yer” kimi tərcümə olunmuşdur. Dr. Vəhid Dəstgirdinin “Xosrov və Şirin” dastanı üçün hazırladığı yekun variantın tərcüməsində də belədir:

به آیین ملوک پارسی عهد بخوابانید خسرو را در آن مهد
نهاد آن مهد را بر دوش شاهان به مشهد برد وقت صبح گاهان
[1, s. 346]

O tabutu şahlar çiyinə aldı
Səhər tezdən şəhid olduğu yerə gətirdilər.

[3, s. 325]

Yuxarıdakı misallardan fərqli olaraq, H-750 nömrəli əlyazmada qətlə yetirilən Xosrov şahı dəfn etmək üçün təmtəraqla Məşhəd şəhərinə aparıldığı və Şirinin də özünü orada öldürdüyü deyilir. Dr. Vəhid Dəstgirdinin təqdim etdiyi variantda adı çəkilən başlığa diqqətlə baxsaq, yenidən bu saxtılığın izinə düşə bilərik. Belə ki, “daxme” sözü fars dilindən tərcümədə — qəbir, mağara, daxma və s. deməklə yanaşı, həm də “zərdüştlərin öz adətlərinə uyğun olaraq ölənlərinin cəsədini qoyduğu” [4, s. 612] yerin də adıdır. Nəzərə alsaq ki, “Xosrov və Şirin” dastanında barəsində nəql olunan Şahənşah Xosrov II Pərviz və onun sevimli zövcəsi Şirin xanım tarixi şəxsiyyətlərdir, o zaman orijinal variantın daha geniş şərhinə ehtiyac duyulur. Məlum tarixi faktdır ki, Sasanilər sülaləsinin ən böyük Şahənşahı Xosrov Pərviz təqribən VI əsrin 70-ci illərində anadan olmuş və 591-ci ildən 628-ci ilə qədər İranda hökmranlıq etmişdir. Eyni zamanda həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin çox böyük məhəbbətlə qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” dastanı, şairin qeyd etdiyi kimi, “əfsanə deyil, həqiqətdir, gərək bu dastanı oxuyub ibrət alasan” [3, s. 331]. Həqiqi eşqin faciəvi sonluğu şairin diliylə əfsanəyə çevrilir, yəni bu dastanda təsvir olunan iki aşıqın qəmli hekayəsi şairin təxəyyülü deyil, həyatın doğurduğu həqiqi eşq əfsanəsinin məntiqi nəticəsidir. Dastanın əvvəlində dahi şair Nizami Gəncəvi özü bu barədə çox geniş məlumat vermişdir:

در حکمت کوید
مرا چون هاتف دل دید دمساز
بر آورد از رواق همت آواز

که بشتاب ای نظامی زود دیرست فلک بد مهر و عالم زود سیرست

[2, s. 42-b, Nümunə verilmiş əlyazma nüsxəsi olduğu kimi təqdim olunmuşdur.]

- Görünməz natiq məni sirdaş görünəcə, hümmət qapısından səsinə ucaltdı. İzah: Soruş məni ilhamlı görünəcə, cəhd qapısından səsləndi. Bu misradakı “Soruş”, “hatef” eyni mənalı sözlərdir və “mələk” deməkdir. Yəni, gözə görünməz mələyim məni duyğulu gördü və çalışmağı məsləhət etdi.

- Dedi: Tələs, ey Nizami, tez gec olur, fələk vəfasız, aləm tez doyur. İzah: Ürəyim ilhamlanınca tələsməyi qərara aldım. Çünki eşqdən, sevdadan doymaq olmur. Onunla (eşqimlə, ilhamla) keçirdiyim vaxt tez dolur, necə də tez gec olur. Mən ilhamlı, fələk pis niyyət, dünya tez bezəndir. Vaxtı itirməmək qərarına gəldim.

بصد افغان کشیده سوی توست هزارت مشرف بیجامکی هست
مدان غافل ز خویش کس را بغفلت بر میاور یکنفس را
چو هاتف روی خلوت کشیدم نصیحتهای هاتف چون شنیدم
همه سرچشمها انجا ست در ان خلوت که دل دریاست انجا

[2, s. 42-b]

Minlərlə dominant rəqiblər məvacibsiz dayanıb, yüz çığır-bağırla üzərinə gəlirlər.

- Bir nəfəsi belə hədəf çəkmə, öz işindən başqalarını xəbərsiz bilmə. İzah: Bu misraları Nizami ürəyinin adı ilə özü-özünə deyir.

- Hatefin səsinə eşidən kimi, hatef kimi xəlvətə çəkildim. İzah: Mələyim səsini (ürəyim səsini) eşidən kimi, onun tək xəlvətə çəkildim.

- O xəlvətə ki, könül dəryadır orda, bütün ilhamım ordadır orda.

بهشتی کردم آتش خانه را نهادم نکته گاه افسانه را
جز آرایش بر و نقشی نیستم چو شد نقاش این بتخانه دستم
بود جانرا هر آنچه از ممکناتست اگر چه در سخن آب حیات است
دروغی را چه باید چرخ کردن چو نتوان راستی را درج کردن

[2, s. 42-b]

- Bu əfsanənin mənasını yazdım, Atəşpərəstliyi beheştlik etdim. İzah: Bu əfsanənin mənasını, incə mətləbini mən ortaya qoydum. Baxmayaraq ki, bu əfsanə Atəşpərəstlərinindir, onu mən beheştlik etdim.

- Bu bütəxanəyə bəzək vurmaq əlimə düşəndə, ona gözəllikdən başqa bir zinyət vurmadım. İzah: Dastanı yazmağa başladığım andan ona yalnız şirinlik qatdım.

- Hərçənd ki, dirilik suyu sözdədir, imkanı çatdığı qədər varlığı yaradar.

- Əgər doğrunu yazsa bilmirsənsə, nə üçün gərək yalan dolandırasan? İzah: Söz-yaradıcılıq əbədiyyət deməkdir, amma hər kəsin sözü də onun idrakı qədrədir. Qüdrətin həqiqəti yazmağa yetmirsə, yalan da yazma.

ز کج کویی سخن را قدر کم گشت کسی کو راست گو شد محتشم گشت
چو سرو از راستی بر زد علم را ندید اندر جهان تاراج غم را
مرا چون مخزن الاسر از کنجی چه باید در هوس بنمود رنجی
و لیکن در جهان امروز کسی نیست که او را در هوس نام و هوس نیست

[1, s. 42-b]

- Yalan danışmaq sözün qədrini azaldar, düz danışanın şöhrəti artar.

- Sərv düzlüklə bayraq qaldırdığına görə, dünyada qəm görmədi.

- Mənim “Məxzənül-əsrar” kimi xəzinəm var, ilham yolunda niyə əziyyət çəkirim?

- Və lakin bu gün dünyada elə bir insan yoxdur ki, ilhamlı-məşhur olmağa həvəsi olmasın.

هوس پختم بشیرین رستکاری هوسناکان غم را غمگساری
چنان نقش هوس بستم بر و پاک که عقل از خوندنش کردد هوسناک
نه در شاخی زدم چون دیگران دست که بروی جز رطب چیزی توان بست

حدیث خسرو و شیرین نهان نیست وزان شیرین تر الحق داستان نیست

[1, s. 42-b, a]

Qəm çəkənlərin qəmini dağıdan, şirin xilas yolu açdım. Ona elə bir pak ilham naxışı vurdum ki, oxuyanda ağıl ilhamlanır. Başqaları kimi xurmadan başqa üstünə bir şey bağlamaq mümkün olmayan şaxa əl atmadım.

İzah:

Şax ağacı — şənliklər, toy mərasimləri üçün taxtadan düzəldilən balaca ağac formalı fiqurdur. Üzəri müxtəlif şirniyyatlar, konfet və s. ləziz nemətlərlə bəzədilir və toy vaxtı üzərindəkilər qonaqlara paylanılır. Yəni kəsəd idraka baş vurmam. Xosrov və Şirinin hekayəsi gizli deyil, doğurdan da ondan şirin dastan yoxdur.

اکر چه داستانی دلپسند ست عروسی در وقایه شهر بند ست
بیاضش در کذارش هست معروف که در بردع سوادش هست موقوف

[2, s. 42-a]

- Hərçənd könülə yatımlı dastandır, amma gəlin dustaqdır ölkədə.
- İzahlı kitabçası (bəyazı) dillərdə məşhurdur, Bərdədə kitabı məşhurdur.

Yuxarıdakı misranın Azərbaycan dilinə tərcüməsində çox mühüm tərcümə səhvi və tarixin saxtalaşdırılması faktı yer almışdır. Belə ki, bu misradakı "بِ یَاضِ" — bəyaz sözü Azərbaycan dilinə "Bəyazı dillər" kimi tərcümə olunmuşdur:

- Bəyazı dillərdə məruf deyildir,
- Bərdədə bir kənara atılmış yazısı vardır. [3, s. 49]

İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, "بِ یَاضِ" — bəyaz sözünün lüğətdəki mənası ağ, təmiz nüsxə, dua kitabı, gəmi, məcmuə və dəftərçə deməkdir (Abadis Dictionary). Müasir ədəbiyyatşünaslıqda belə kitablara antalogiya deyilir. Antalogiya — müxtəlif müəlliflərin kiçik həcmli seçilmiş əsərlərindən (şeir, hekayə, aforizmlər, oçerklər və s.) ibarət şeir və ya nəsr məcmuəsidir.

"Bəyaz kitab" həm də, hər cür duaların, sehirlərin, tilsimlərin təcrübəli və sürətli sonluqlarının tədrisi sahəsində kiçik həcmli tam kitablara da deyilir.

"Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində şair və ədiblərimizin bizə gəlib çatan irsi etibarlı mənbə rolunu oynasa da, həmin şairlərin yaşayıb-yaratdığı dövrə yaxın qələmə alınmış təzkirə və cümlələrin, tarix, coğrafiya kitablarının əhəmiyyəti də inkaredilməzdir" [Lalə, s. 5].

Deməli, dahi Nizami Gəncəvi "Bəyazı şərhi ilə məşhurdur" deməklə, əslində mənbə kimi istifadə etdiyi cümlə nəzərdə tutmuşdur. Bu səbəbdən, dahi şair deyir ki: "Xosrov və Şirin" dastanı çox könülə yatımlıdır, amma gəlin dustaq qalıb şəhərdə, yəni kiçik həcmlidir, izahlı dastan deyil.

کهن سالان این کشور که هستند مرا بر شقۀ این شغل بستند
ز تاریخ کهن سالان آن بوم مرا این کنج نامه کشت معلوم
بیارد در قبولش عقل سُستی که پیش غافلان دارد درستی
نه پنهان بر درستش آشکار ست اثرها کزنشان یادکار ست

[2, s. 42-a]

- Bu ölkənin yaşlıları, mənə bu işin yoluna bağladılar.
- O qəbilənin yaşlılarının tarixindən, bu xəzinə mənə məlum oldu. İzah: "Xosrov və Şirin" dastanının kitabını Atəşpərəstlər qəbiləsinə məxsus yaşlı adamlardan almışam.
- Bunu ağıl çətin başa düşür, çünki qafillərin qarşısında düzlüyü göstərir.
- Onun nişanından yadigar qalanlar nə qədər aşkar yazılsa da gizli qaldı. İzah: Bu dastan həqiqi Eşq dastanıdır; Eşqin qulu olmayan qafillər üçün bu dastanı ağılla dərk etmək mümkün deyil. Mən kamala yetməyin yolunu nə qədər geniş şərh etsəm də, bu sirdən bizə

yadigar qalan nişanlar qafillər üçün yenə də sirt olaraq qaldı. Bəyazı nə qədər şərh etsəm də, amma yenə sirri pünhandır.

Daha sonrakı misrada şair həmin nişanları bir-bir sadalayır:

اساس بیستون و شکل شب‌دیز نشان قصر و آن جوی دلاویز
مهندس کاری فرهاد مسکین نشان جوی شیر و قصر شیرین
همان شهر و ذواب خوشکوار ست بنای خسرو جای شکار ست
حدیث بارید با باده و رود همان آرامگاه شه بشهرود
حکیمی کان حکایت شرح کرد ست حدیث عشق ایشان طرح کرد ست

[2, s. 42-a]

- Bisütun dağında Şəbdizin şəkli, qəsrin nişanı və orada Delaviz çayı,
- Miskin Fərhadın kamil işi, süd arxının və Şirinin qəsrinin nişanı. İzah: Bu Eşq dastanının gizli nişanları Bisütunda Şəbdizin şəkli, yanındakı qəsr və oradakı Delaviz çayıdır. Yazıq Fərhadın peşəkarlıqla Şirinin qəsrinə çəkdiyi süd arxı da bu dastanın gizli nişanıdır.
- Həmin şəhərdə yoldaşın sənə yatımlıdır, Xosrovun məkanı da şikar yeridir. İzah: Həmin şəhərdə eyş-nuş məclisində yoldaşın sənə yardır, yeri elə Xosrovun sarayıdır.
- Barbədin nəğməsi badə və rudun müşayiəti ilə, şahın istirahət otağında Şahrud ilə. İzah: Bu misrada adı çəkilən Şahrud saz adıdır və Fərabi tərəfindən düzəldildiyi deyilir. Şahın istirahət otağında Barbədin nəğməsi rud və Şahrud ilə müşayiət olunurdu.
- O hekayəni şərh edən həkim, onların eşq hekayəsini təsvir edib. İzah: Bərdədən əldə etdiyim bəyazı qələmə alan həkim (filosof) onların eşq dastanını vəsf edib.

Şeirdə Nizami Gəncəvinin adını çəkdiyi gizli nişanları aşağıdakı kimi şərh edə bilərik: gizli simvol kimi verilmiş Delaviz çayının adı fars və Azərbaycan dilindəki müasir variantlarda yoxdur:

- Bisütun dağı, Şəbdizin şəkli, eləcə də Mədəində Pərvizin qəsr.
- O yazıq Fərhadın həvəskarlığı, süd arxının nişanəsi və Şirinin qəsr.

[3, s. 49]

Müasir İran coğrafiyasında orijinalda adı çəkilən Delaviz çayının izinə düşmək mümkün olmadı. Sistan və Bəlucistan vilayətində Delaviz adlı kiçik bir şələlə var. Bisütun dağının təbii forması isə uzanmış qadına oxşayır. Bu dağın təbii formasından ilhamlanan ariflər “Xosrov və Şirin” dastanının ölməz qəhrəmanlarını yaratmışlar. Uzaqdan yatmış qadına oxşayan Bisütun dağına xalq arasında “Yatmış Şirin” deyilir. Dastanda bəxtsiz Fərhad eşqi yolunda bu dağı yarıb ki, Şirinə çatsın. Çünki ürəkdən sevgini yarıb atmaq mümkün olsaydı, o, ürəyi yarardı, dağı yox. Həqiqi eşqin qüdrəti qarşısında dağlar da acizdir. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, Bisütun dağının haça zirvələri ariflər üçün həqiqətin - Eşqin gizli nişanı, simvolu olmuşdur. Bu səbəbdən düşünürəm ki, bəlkə də zamanında mövcud olmuş Delaviz çayının adı da bu əsərdə gizli nişanın simvolu kimi istifadə olunmuşdur. "دلاویز" - delaviz sözü latın dilindən tərcümədə arzu edilən, istənilən (desideratus), onu dəvət etmək (expetitus), minnətdar qəlb (animo gratus) deməkdir. Yəni, ürəyə yapışaraq asılı qalmış və bu səbəbdən də tamamilə arzuolunan və sevimli deməkdir. Bu söz istəklili və sevimli sözlərinin məcazıdır [5, s. 893].

Verilən bütün simvolları bir yerə toplasaq, onları belə izah etmək olar: Mən aşiqəm öz məşuquma, o elə yatmış Şirindir. Onu çox istəyirəm və gecə-gündüz onu düşünürəm, ona qovuşuram hər gecə Şəbdiz kimi iti xəyalımda. Onun qəsrinə gedirəm hər gün ağımda. “Delaviz” sözü “sevimli” deməklə yanaşı, həm də qədim ürfanda qadın başlanğıcının simvolu kimi də işlənmişdir.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz misradakı gizli fəlsəfi simvolların biri də deyildiyi kimi, “Şəbdiz” adıdır. Bu ad qədim ürfan nəğməsinin adıdır:

“Şəbdiz nəğməsinə oxuduğu hər bir gecədə
Bütün dünya gecəni oyaq qalırdı”

[3, s. 163]

Yuxarıda təhlil etdiyimiz misrada Nizami Gəncəvi “Bisütun dağının əsası və Şəbdizin şəkli” deyərək, yatmış Şirin və onunla bağlı aşiqin yaşadığı Eşqi nəzərdə tutmuşdur: Aşiqəm öz məşuquma, sevirəm onu. Hər gecə oxunur Şəbdiz nəğməsi, oyaq qalır saray əhli. Yəni əsərdə adı çəkilən “Şəbdiz” Eşqdən doğan iti idrak və aqlın nişanıdır. Təriqətə girən müridlər üçün, sevgili və sevimli Şirinin eşqindən oyanan aqlın qanadıdır Şəbdiz-mürşiddir. O gecə-gündüz yol gedər, səni məqsədə - həqiqətə, kamala çatdırar. Çünki, həqiqi eşqin önündə dağlar da acizdir, sevdiyi uğrunda savaşınsana quş qanadı verir. Həmin gecələr Barbədin qəmli sazının müşayiəti altında mürşidlər iti xəyala süvar olub ərsə ucalırdılar, hər səhər isə yeni günə-novruza oyanırdılar.

Bu dastanda “Şəbdiz” qara rəngli atdır; nəzərə alsaq ki, qədim dövrdə ən iti qaçan canlı da at hesab olunurdu, deməli, ariflər gecələr ərsə çəkilən iti xəyalı da qara rəngli ata bənzətmişlər. Bu səbəbdən, Şirinə qovuşmaq üçün hər gecə Şəbdiz oxunurdu, ariflər qanadlanıb dövrə vururdu. Müasir İran, Azərbaycan və ümumiyyətlə, məşhur dünya Nizamişünaslarının rəyinə görə, yuxarıda təhlil etdiyimiz şeirin bu yerində Nizami Gəncəvi klassik İran şairi Firdovsiyə müraciət etmiş və bu dastanı ondan bəhrələnərək yazmışdır.

Təhlil etdiyimiz şeir parçasından belə aydın olur ki, bu dastanın kiçik həcmli kitabını - cüngü Nizami Gəncəviyə Bərdənin ağsaqqalları vermişdir; onların məsləhəti və təkidi ilə dahi şair bu dastanın geniş həcmli şərhini yazmaq qərarına gəlmişdir. Yəni, qədim Bərdədə yaşayan Atəşpərəstlər Şeyx Nizamiyə minnətçi düşürlər. Bu səbəbdən dahi şair deyir ki, baxmayaraq bu dastan Atəşpərəstlərinindir, mən onu beheştlik etdim, mən bu dastanı İslam dünyasına uyğunlaşdırdım. Dastana ancaq bəzək vurduğum, əfsanəni nə qədər geniş şərh etdimsə, bir o qədər onun sirləri sirr olaraq qaldı.

Dastandan da görüldüyü kimi, Bisütun dağı qədim Zərdüştlərin inanc yeri olmuşdur. Məlum tarixi faktlara görə, Sibirdən müasir İran ərazisinə köç edən Zərdüştlər Asiya tayfaları hesab olunur. “Arilər” e.ə. 2000-ci ilə yaxın Mərkəzi Asiyadan Hindistana yerləşmiş Hind-İran köçəri tayfalarının adıdır. İran və Azərbaycanda yerli əhali ilə qarışan Arilərdən, o cümlədən Azərbaycan ərazisində bir çox irandilli tayfalar – parfiyalılar, farslar, midyalılar, saqarilər, kadusilər, mardlar, kirtlər və b. meydana gəlmişdir. Müasir İranın adı da buradandır; qədim İran dilində aquapat - “arilər ölkəsi” və ya “padşahlıq” deməkdir.

Aparığımız araşdırmanı nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, Arilər Orta Asiya səhralarından İrana köç etmiş köçəri türk tayfaları olmuşlar. Sibirdən köçləri zamanı onlar öz adət-ənənələrini də özləri ilə müasir İran ərazisinə gətirirlər. Belə ki, Sibirin sərt şəraitində torpağı qazaraq ölümlə dəfn etmək mümkün olmadığı üçün, ətraf mühiti çirkləndirməmək məqsədi ilə onlar vəfat edənləri yuxarı bir dağ zirvəsinə qaldıraraq orada qoyurmuşlar. Müasir İranda belə yerlərə “Dəxmə” deyilir.

Necə ki, Dr. Vəhid Dəstgirdinin Nizami Gəncəvi Külliyyatı üçün hazırladığı “Xosrov və Şirin” dastanındakı başlıqda deyilir: “Xosrovun daxmaya aparılması və Şirinin özünü öldürməsi”. Yuxarıda izah etdiyimiz kimi, “daxmə” sözünün mənası “zərdüştlərin öz ölümlərini qoyduqları yüksəklik” deməkdir. Xalq arasında bu daxmalara həm də “səssizlik qalası” deyilir. Bunlar hündür dağ zirvələrində yerləşən qala tipli ərazilərdir. Cəsədlərin vəhşi heyvanlar tərəfindən ətraf ərazilərə dağıdılmasının qarşısını almaq üçün, bu dağ zirvələri hündür qala divarları ilə əhatə olunur.

Bu səbəbdən ehtimal edirəm ki, müasir İran ərazisinə Altay, Palmir dağlarından gəlmiş ehtimal edilən Zərdüştlər qədim türk tayfalarıdır. Onların atəşi müqəddəs hesab etmələri də təbii şəraitin tələbi olmuşdur. Çünki həqiqətən də Sibir və Orta Asiya çöllüklərində od həyat deməkdir. Hal-hazırda İranda müasir Atəşpərəstlik məbədlərində iki min il yaşı olan ocaqlar

qorunur. Həm də nəzərə almalıyıq ki, Azərbaycan sözünün kökü hesab olunan "آذر" – "azər" farscadan tərcümədə "od" deməkdir. Deməli, qədim vətənimiz Türkünün - odpərəstlər diyarının şərq sərhədləri Altay dağlarına qədər uzanırmış.

Nümunə gətirdiyimiz Topqarı-Saray nüsxəsi də dediklərimizin sübutudur. Nizami Gəncəvinin verdiyi məlumata əsasən, oğlu tərəfindən qətlə yetirilən Şahənşah Xosrovu Məşhəd şəhərinə aparırlar. Deməli, Məşhəd şəhərində qədim Zərdüştərin "Daxma" qalaları olmuşdur. Hal-hazırda, Məşhəd İrənin ikinci iri şəhəri hesab olunur. Bu şəhər Rəzavi Xorasan vilayətinin inzibati mərkəzidir. Elmdə Məşhəd haqqında ilk məlumatlara X əsrin sonları rast gəlmək olur. Deyilənlərə görə, XI əsrdə Məşhədin yerində Sənaabad kəndi olmuşdur. Bu şəhər 1736-1747-ci illərdə Nadir şah dövlətinin paytaxtı olub.

Yuxarıda təhlilini apardığımız Topqarı-Saray nüsxəsindən gətirdiyimiz misallara əsaslanaraq, o zaman ehtimal etmək olar ki, hal-hazırda Məşhədin ən azı 3500 il yaşı var. Çünki Zərdüştəlik dinin yaradıcısı, Azərbaycanın tarixi şəxsiyyəti Zərdüşt e.ə. VI-V yüzilliklər arası indiki İrənin şərqində yaşamışdır. Deməli, bu müqəddəs şəhər hələ Zərdüştün o yerlərə yerləşməsindən əvvəl mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən, ehtimal etmək olar ki, Məşhəd şəhəri hal-hazırda dünyada ən qədim tarixi şəhərlərin onluğuna daxildir. Bəlkə də, ən qədim tarixə toxuna biləcəyimiz yeganə aktiv şəhərdir.

Günümüzdə də Məşhəd şialərin müqəddəs şəhəri hesab olunur. Rəvayətə görə, İmam Rza burada öldürülmüşdür və onun məqbərəsi də elə bu şəhərdədir. Həzrət Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" dastanının sözügedən yerində bildirir ki, öldürülən Xosrovin nəşini bin-bir daş-qaşa bəzəyib şahların çiyində sübh tezdən Məşhədə apardılar:

کرفته مهد را در تخته زر بر آموده بمروارید و کوهر
باین ملوک پارسی عهد بخبائید خسرو را در ان مهد
نهاد آن مهد را بر کتف شاهان بمشهد برد وقت صبحکاهان

[2, s. 142-b. Əlyazma nüsxəsi olduğu kimi təqdim olunub]

- Şahı mirvarı və daş-qaşa bürüyüb qızıl taxtın üstünə alıb,
- Pars şahlarının adəti ilə Xosrovu o beşiyə qoydular.
- Həmin beşiyi şahlar aldı çiyinə, sübh tezdən apardı Məşhədə.

İzah:

Tərcümə etdiyimiz misralardan da görüldüyü kimi, qədim Məşhəd şəhəri tarixən müqəddəs insanların, şahların, əslzadələrin son mənzili, qıbləgahı olmuşdur. Əlyazma nüsxəsindən aldığımız məlumata görə, gözəllər gözəli Şirin də özünü Məşhəddə öldürür. Deməli, Şirin xanımın məzarının torpağı Məşhədin müqəddəs torpağına qarışmışdır. Nizami Gəncəvi də, Xosrov şahın nəşinin Məşhədə aparılmasını deməklə, öz düşüncə tərzinin və fəlsəfəsinin nə qədər uzaqlara getdiyini söyləyir.

Şərqin çox qədim və zəngin mədəni irsi olmuşdur. Tarixi ənənələr min illər sonra da xalqın qızıl yaddaşında yaşayır. Sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə misilsiz şair Nizami Gəncəvinin Azərbaycançılıq və türkcülük ideyaları hələ öz dövründə sərhəd tanımırdı. Şeyx Nizami Gəncəvi özünün də dediyi kimi, birbaşa orijinal mənbələrlə işləyirdi, fikrini əsaslandırmaq üçün ondan öncə bu elmə ad-san qoymuş yazıçı və ariflərin dəlillərinə əsaslanaraq fikir yürüdü. Dəqiqi, Firdovsi, Təbəri, Buxari və s. alim və şairlərin həyat və yaradıcılığına istinad edirdi.

Nəticədə, apardığımız təhlillər onu deməyə əsas verir ki, anamız odlar yurdu Azərbaycanın sərhədləri hüdudsuzdur. Şeyx Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani və s. görkəmli klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ədiblərinin yaratdığı nümunələr orta əsrlər Şərqi və o cümlədən türk xalqlarının tarixi ilə sıx bağlıdır.

Müasir dövrümüzdə Nizami Gəncəvinin dünyasına məxsus Türklük – Azərbaycançılıq fəlsəfi fikri tam öyrənilib tədqiq edilməmişdir. Bunun səbəbi yetərsiz dəlillər və "Xəmsə"nin

ali dərəcəli Dəri (fars) dilində yazılmasıdır. Buna görə, orta əsrlərdə Nizami Gəncəvi bütün dünyada İran şairi kimi tanınmışdır; sovet dövründə isə şairin fəlsəfəsi materializm və ateizmlə müqayisə edilmişdir. Şairin yaradıcılığı uşaq ədəbiyyatı səviyyəsində tədris olunurdu. Sovet dövründə təsəvvüf xalq üçün əlçatan və anlaşılan deyildi. Bu səbəbdən, şairin yaradıcılığına aid bir çox məsələlərin üstündən sükutla keçmişlər. Onun əsərləri realizm kimi təqdim edilmiş, şairin sufi ruhlu mübariz yaradıcılığı tədqiq olunmamışdır.

Nəticədə, apardığımız araşdırmadan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Həzrət Nizami Gəncəvinin min bir Eşqlə qələmə aldığı Azərbaycançı ideyalarının təqribən 3500 il yaşı var. “Xosrov və Şirin” dastanında şairin xitab etdiyi Bərdə şəhəri də tarixi mənbələrə görə eradan əvvəl 4-5-ci əsrlərdən etibarən inkişaf etmiş, 1500 il əvvəl Qafqazın ən böyük şəhərlərindən biri olmuşdur və sonralar Azərbaycan ərazisindəki Albaniya dövlətinin iri yaşayış məntəqəsi hesab edilmişdir.

Bir neçə dəfə yeri dəyişdirilmiş qədim Bərdə şəhəri indiki ərazisindən təqribən 5 kilometr kənarda yerləşmişdir. Tarixi faktlar göstərir ki, Qarabağ inzibati zonasına daxil olan Bərdənin ən çiçəklənən vaxtı IX-XII əsrlər olmuşdur. Bu dövrlərdə Bərdə Azərbaycanın nəinki inzibati və dini, həm də bu dövrdə bütün Azərbaycanın iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdir. Qərb ilə Şərq və Şimal ilə Cənub ticarət yollarının üzərində yerləşən Bərdəni orta əsrlərdə Şərq ticarətinin düyün nöqtəsi adlandırmışlar.

Düşünürəm, Nizami Gəncəvi də Bərdə şəhərinin şöhrəti səbəbindən “Xosrov və Şirin” dastanını qələmə almışdır, yəni şairin bu seçimi təsadüfi deyil, tamamilə dövrünün tələbatına uyğun olmuşdur. Əsərin mövzu və ideyası da öz zamanında aktual siyasətdən qaynaqlanmışdır. Belə ki, Bərdə Qəbələ şəhərindən sonra Azərbaycanın (Qafqaz Albaniyasının) ikinci paytaxtı olmuşdur. V əsrdə Azərbaycanı işğal etmiş İran Sasaniyəli öz canişinləri üçün Qafqaz Albaniyasında yeni iqamətgah axtarırdılar. Onların axtardıqları iqamətgah təhlükəsiz yerdə, Cənubi Qafqazdan keçən mərkəzi ticarət yollarının üzərində və İrana lazımi əlaqə saxlamaq üçün əlverişli mövqedə olmalı idi.

Bütün bu tələblərə Bərdə cavab verdiyi üçün, Sasaniyəli ölkənin paytaxtını Qəbələdən Bərdəyə köçürmüşlər. V əsrin əvvəlində baş verən bu hadisədən sonra Bərdə şəhəri nəinki Albaniyanın, eləcə də bütövlükdə Sasani imperiyasının ən möhtəşəm şəhərlərindən biri olmuşdur.

“Xosrov və Şirin” poemasının süjet xəttinin əsasında da Sasani şahı II Xosrov Pərviz (590-628) və onun həyat yoldaşlarından biri olan Şirin haqqında şərqdə geniş yayılmış “Xosrov və Şirin” əfsanəsi dayanır. Firdovsi də bu dastanı qələmə almışdır. Apardığımız araşdırma bizə həm də onu deməyə əsas verir ki, erməni qızı kimi tanılmağa çalışılan Şirin, Nizami Gəncəvinin dastanında bibisi Məhinbanu kimi zərdüştdür. Ərmən dağları isə onların əyləncə yeri olmuşdur:

Böyüklüyünə görə Məhinbanu adlandırdılar.

Hər bir iqlimdə və hər bir fəsildə,

Özü üçün müəyyən bir yer seçir.

Gül fəslində yeri Muğandır ki,

Ayaq basdığı yerlər [həmişə] yaşıllıq olsun.

Yayda Ərmən dağlarına çıxar,

Nazla güllükləri və tarlaları bir-bir gəzər.

Payız vaxtı Abxaza gələr,

Ov dalınca quş kimi uçar.

Qışda Bərdəyə meyl edər.

[3, s. 63]

Nizami Gəncəvi bu əsəri 1180-ci ildə yazmışdır və onu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1173-1186) ithaf etmişdir. Əsər Qızıl Arslana (1186-1191) təqdim olunmuşdur.

Əsərdə Şeyx Nizami Gəncəvi Şirin obrazını sonsuz məhəbbətlə yaratmış, onu sevgilisi qırpaq gözəli Afaqa oxşatmışdır. Odur ki, tam əminliklə deyə bilərik ki, Məşhəddə dəfn edilən gözəllər-gözəli Şirin türk əsilli zərdüstdür. Düşünürəm, bu mövzuda daha geniş tədqiqat işinə ehtiyac var.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, şeirin böyük ustadı Həzrət Nizami Gəncəvinin doğma dilinə olan sonsuz məhəbbəti, bizi şairin Azərbaycançı ideyaları ilə bir daha tanış edir. Bu yolda “Xəmsə”dən bir parça şeir bizim ən etibarlı yol yoldaşımızdır:

عقل از در تو بصر فروزم کر بای برون نهذ بسوزد
ای عقل مرا کفایت از تو جستن ز من هدایت از تو
من بی دل و راه بیم ناکست چون راه نما توی چه باکست
عاجز شدم از کرانی بار طاقت نه چگونه باشد این کار
میگوشم و در تتم توان نیست آزرم تو هست بانک از آن نیست
کر لطف کنی و کر کنی قهر پیش تو یکست نوش یا زهر

[6, s.121-b] (Əlyazmanın mətni olduğu kimi verilmişdir)

- Ağıl sən insanı ucaldırsa, ayağını kənar qoysan insan məhv olar.
- Ey ağıl, sənin əlindən zara gəldim, mən çıxış yolu axtarıram, sən mənə kömək et.
- Məm qorxuram, yol qorxuludur. Yol göstərənəm sənsən, nədən qorxum?
- Üzərimdəki böyük məsuliyyətdən aciz duruma düşmüşəm, taqətim qalmayıb, görəsən bu işlərin sonu necə olacaq?
- Taqətim qalmasa da mübarizə aparıram, dilim aşağı təbəqənin dili hesab olunur, qorxum bundan deyil.

- İstəyirsən bağışla, istəyirsən küs, sənin önündə bal da, zəhər də eynidir!

Misal gətirdiyimiz şeir parçası Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin (№ 5179 “Pənc gənc”, 718/1318-19-cu illər) Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan ən qədim əlyazmasına daxil olan “Leyli və Məcnun” poeməsindən götürülmüşdür. Bu əlyazma YUNESKO-nun dünya mədəniyyətinin qeyri-maddi irs siyahısına daxildir [6].

Nizami Gəncəvinin daxili iztirab içində qələmə aldığı şeir parçasının son beytində Azərbaycanın keşməkeşli tarixinə bir daha nəzər salaq.

میگوشم و در تتم توان نیست آزرم تو هست باک از آن نیست
کر لطف کنی و کر کنی قهر پیش تو یکست نوش یا زهر

[6, s.121-b]

- Mikuşəm dər tənəm təvan nist, azərəm tuh əst bak əz an nist,
- Gər lotf koni gər koni gəhr, piş-e to yekist nuş ya zəhr
- Çalışıram, amma canımda güc qalmayıb. Dilim aşağı təbəqənin dilidir, qorxum ondan deyil.

- İstəyirsən bağışla, istəyirsən küs, amma sənin önündə (Allahın) bal da, zəhər də eynidir!

İzah:

Nizami dövründə Azərbaycan-türk dilinə qarşı aşağılayıcı münasibəti gizlətmək və bəlkə də şairin bizə göndərdiyi mühüm ismarıcı yaddaşlardan silmək üçün sonrakı əlyazmalarda bu misradakı “*azərəm tuh əst*” – “azər dilim aşağı təbəqənin dilidir” ifadəsi dəyişdirilərək “*ke azərme to həst*”, yəni “nə qədər ki, sənin nəzərimdəyəm” kimi verilmiş və bununla şeirin mənası əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir.

میگوشم و در تتم توان نیست کازرم تو هست باک از آن نیست
گر لطف کنی و گر کنی قهر پیش تو یکی است نوش یا زهر

[1, s. 439], [Misranın şərh: 7, s. 22]

Göründüyü kimi, Dr. Vəhid Dəstgirdi də misradakı bu sözü “*azərm*” kimi oxumaqla, “tab və taqət” sözü kimi qələmə vermişdir:

آزرم در اینجا به معنی تاب و طاقت است. - Taqətim olmasa da, mübarizə aparıram. Ey Allah, nə qədər ki, sənin nəzərindəyəm heç nədən qorxum yoxdur. Çünki sənin önündə bal da, zəhər də eynidir” [1, s. 577].

Əgər dahi şairimiz ikinci misrada tapmaca yazmasaydı, o zaman biz hörmətli Dr. Dəstgirdinin bu beytə verdiyi izahı tam səmimiliklə qəbul edə bilərdik. Diqqət çəkən məqam budur ki, beytin ikinci misrasında dahi Nizami Allahın qarşısında balla zəhərin eyni olduğunu deyir. Əgər belə olarsa, onda bu şeirin heç bir məntiqi izahı yoxdur.

Düşünürəm ki, əsirlərdən bizə boylanən xalqımızın sevimli şairi Gəncəli Nizami əslində bu misralarda bizə belə bir ismaric göndərib.

İzah:

Ağıl insanı kamala aparır, amma bir yalnız addım atsan, əməyin zay olar. Ey ağıl, sənin əlindən bezdim, düşdüyüm çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarıram. Getdiyim yol qorxuludur, mən bu yolda təkəm. Ümidim sənədir, yol göstərənim sən olduğun üçün nədən qorxum? Çəkdiyim yükün ağırlığı qarşısında acizəm. Görəsən bu işlərin sonu necə olacaq? Daha mübarizə aparmağa gücüm qalmayıb, dilim aşağı təbəqənin dili hesab olunur, amma bu məni qorxutmur. İstəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla, amma sənin önündə hamımız eyniyik.

Dahi Nizami Gəncəvi demək istəyir ki: Ey məni ana dilimdə yazmağa qoymayan şahənşah, istəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla, amma Allahın qarşısında hamımız bərabərik.

Şeirdə işlənən “*دو*” – *tuh* sözü fars dilinin dialektində təbəqə (əhalinin bu və digər bir qrupu, cəmiyyətin yuxarı təbəqəsi, cəmiyyətin aşağı təbəqəsi) qat, zolaq deməkdir [4, s. 412].

Hal-hazırda Əfqanıstanda yaşayan əfşarların öz dillərini “*azəri*” adlandırması da maraqlı faktdır [8, s.16].

X əsrin sonu – XI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində Oğuz tayfaları arasında əfşarların mövqeyinin güclənməsi, Azərbaycan dilinin formalaşmasına da təsirsiz ötürməmişdir. Əfşarlar (apşar, avşar, ovşar) haqqında ilk məlumat Mahmud Qaşqarının “*Divani-lüqət it-türk*” əsərində, daha sonralarsa Rəşid əd-din, Yazıçı-oğlu Əli və Əbul-Qazi xan Həvinskinin yazılarında rast gəlinir. Təqribən VII-IX əsrlərdə əfşarlar iç-oğuz və dış-oğuz tayfalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Onların dili oğuz dilləri qrupuna daxildir.

Zaman keçdikcə əfşar dili, oğuz dil qrupuna daxil olan başqa dillərin güclü təsiri altında əriyərək yox olmuş və hal-hazırda əfşar dili Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab olunur. Bu dil Azərbaycan dili ilə eyniləşdiyindən müstəqil olaraq tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatçılar Əfqanıstanda yaşayan əfşarlar haqqında məlumat verərkən, onların dilini Azərbaycan dilinin dialekti olaraq xarakterizə edirlər.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda və Əfqanıstanda əfşarların yaşadığı geniş arenanı göstərən yüzlərlə toponim mövcuddur: Əfşarçay, Əfşar-oba, Qalaçən-əfşar, Bəbə-əfşar, Yuxarı-əfşar, Çair-əfşar, Yarıncə-əfşar, Halıncə-əfşar və s.

XI əsrin sonu – XII əsrin birinci yarısında səlcuq tayfaları tərkibində əfşarların Azərbaycana, İrana, Kiçik Asiyaya və ərəb ölkələrinə (xüsusilə İraqa) böyük köçü qeydə alınmışdır. Bu vaxt onların sayı 300.000 nəfəri keçirdi. Bu gün əfşarlar Azərbaycan Respublikasında, İranın Cənubi Azərbaycan vilayətində, Türkiyədə, İraqda və Əfqanıstanda yaşayırlar [9, s. 3].

Nizami Gəncəvi dövrünə səyahət edərkən, yuxarıda təhlil etdiyimiz misranı fəlsəfi təfərrüatlarla bərabər təhlil etmək də olar. Belə ki, XI əsrdə Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış “Əxilik qardaşlığı və bərabərliyi cəmiyyəti” xalqın müxtəlif zümrələrini özündə birləşdirirdi. Sufizmin bir qolu olan əxiliyin əsas hədəfi insanın kamilliyə ucılması, Mütləq

varlığa, İlahiyə yaxın olan mərifət sahiblərinə çevrilməsi və nəticədə əxilər islami cəmiyyətdə “ədəb” qanunlarının tanınması və qorunmasını, cəmiyyətin bu istiqamətdə maariflənmesini əsas çıxış yolu hesab edir, insanın aliliyi və böyüklüyü, Allah qarşısında hamının bərabərliyi haqqında görüşləri təbliğ edirdilər” [10, s. 33].

Təhlil etdiyimiz misralar bu fəlsəfi düşüncənin təsiri altında yazıla da bilər. Düşünürəm ki, bu yolla Azərbaycanca-türkcə böyük sənət əsərlərinin saraya təqdim olunmasının mümkünsüzlüyünü anlayan Nizami Gəncəvi yüksən rütbəli məmurlara etirazını bildirir. Dahi Nizami insan cəmiyyətindəki münasibətlərə fərqli mövqedən çıxış edərək onların hər bir halda Allahın qarşısında bərabər olduğuna diqqət çəkir. O, düşünür ki, Allahın qarşısında bütün insanlar eynidir, kasıbı da varlısı da. Ola bilər ki, bu misralarda, “Allahın qarşısında hamımız eyniyik, mənim doğma dilimi aşağılamayın” deyir əziz şairimiz.

Nəticədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Şeyx Nizami Gəncəvi bütün “Xəmsə” boyu mümkün bədii obrazlardan istifadə etməklə sosial-siyasi vəziyyətə öz münasibətini bildirmişdir. Bu şairin yaradıcılığında intriqa, məhdud subyektiv təmənna və ya şəxsi mənafe xarakterli deyil; şair sadəcə duyğularını öz qələminə məxsus dahiliklə obrazlı yazdığı üçün tənqiddə məruz qalır, çox zaman isə demək olar ki, onu anlamaq və şərh etmək mümkün olmur.

Bu səbəbdən, Nizami Gəncəvinin vəfatından min il keçməsinə baxmayaraq, onun əsərlərinə nəzərə yazan şair-filosoflar belə onun dahiliyi ilə müqayisədə sadə görünürlər. Düşünürəm ki, Həzrət Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si elmi əsərdir, şairin dünyagörüşü və Azərbaycançı fəlsəfəsini təhlil etmək daha geniş tədqiqat işinin mövzudur.

Hamıya məlum faktır ki, Nizami Gəncəvi irsindəki təhriflər bu günümüzdə Nizami Gəncəvi irsinin problemləri kimi qarşımıza çıxmışdır və bu çətinliyin həllində bizdən çox öncə yaşayıb-yaratmış tədqiqatçıların fikirini əsas tutmaqla şairin irsinin təhlili zamanı orijinal variantlardan istifadə etməliyik.

Deyilənləri nəzərə alsaq, Şeyx Nizami Gəncəvinin vətənpərvərlik duyğuları onun əsərlərinin təhlili zamanı ədəbiyyatşünasların diqqətindən kənar qalmışdır. Göründüyü kimi, şairimizin yaradıcılığı ayrıca fəlsəfi-ədəbi və özünəməxsus fikir cərəyanıdır. Onu öz zamanından kənar öyrəniş tədqiq etmək mümkün deyil.

Başqa klassik şairlərimiz kimi, Nizami Gəncəvi də təxəyyülünü ideoloji mübarizəyə çevirmişdir. Şairin poeziyasının qanadlarında süzmək üçün tədqiqatçı çox hazırlıqlı olmalıdır, çünki “Xəmsə” həm şairimizin varlıq aləmi, həm ürəyi, həm də evidir. Ədəb-ərkanlı qonağa isə həmişə baş üstündə yer var.

ƏDƏBİYYAT

1. کلیات نظامی گنجوی. مطابق نسخه وحید دستگردی. مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندرنامه، اقبالنامه. موسسه انتشارات نگاه. تهران 1372.
2. Türkiyənin İstanbul şəhərindəki Topqarı-Saray muzeyində saxlanılan H-750 nömrəli nüsxə. Nüsxənin yazılma tarixi 1377-78-ci illərə aiddir.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Elm nəşriyyatı. Bakı-1981.
4. فرهنگ فارسی روسی. Персидско-Русский словарь. В двух томах. Под редакцией Ю. А. Рубинчика. Издательство «Советская энциклопедия». Москва-1970.
5. (Osterreichische Natinal Bibliothek. 10. 999-C. AUG W11/Pers.1/ Ioannis Augusti Vullers Lexicon Persico-Latinum etymologicum.
6. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin (№ 5179 “Pənc gənc”, 718/ 1318-19 cu illər) Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanası.
7. نامه لیلی و مجنون، حکیم نظامی گنجوی، بر اساس چاپ وحید دستگردی/ اعرابگذاری، معنای واژها و فهرست الفبایی مصراع ها: محمد علی مقدمفر. تهران: فکررو، 1386.

8. Azərbaycan dili tarixi məsələləri (elmi əsərlərin tematik toplusu). Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı-1989.
9. Türk dillrinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı. Bakı-1989
10. Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı (Kollektiv monoqrafiya), Nizami Gəncəvi ili. Bakı – “Elm” – 2021.

Hurnisa БАШИРОВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ В ТВОРЧЕСТВЕ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: азербайджанство, «Хосров и Ширин», атеизм, Мешхед, азербайджанский язык

Творчество Низами Гянджеви, считающегося одним из основоположников азербайджанской философской мысли XII века, можно считать эпохой Возрождения в азербайджанской литературе. Азербайджанский поэт-классик Низами Гянджеви на протяжении всей своей карьеры апеллировал к азербайджанским идеям и стремлениям. В основе его творчества лежит любовь к родине и родному языку. В прозведении «Хоров и Ширин» Низами Гянджеви называет свою молодую жену Афга «Туркзаде». В поэме «Лейли и Меджнун» он называет своего сына Мухаммеда «турецким ребенком». Слова «тюркизм», «тюрк», «тюркзаде» не были столь популярны в литературе до Низами. Тема и идея эпоса «Хосров и Ширин», входящего в «Хамсе» Низами, переносят нас в Азербайджан, страну огней в доисторические времена.

Hurnisa BASHIROVA

**AZERBAIJANI PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE WORKS
OF NIZAMI GANJAVI
SUMMARY**

Key words: Azerbaijaniness, “Khosrov and Shirin”, Firefighters, Mashhad, Azerbaijani language

The work of Nizami Ganjavi, who is considered one of the founded one of the founders of the 12th century Azerbaijani philosophical thought, can be considered a renaissance period in Azerbaijani literature. The classical Azerbaijani poet Nizami Ganjavi addressed Azerbaijani ideas and dreams throughout his work. His creativity is based on love for the motherland and native language. Nizami Ganjavi addresses his young wife Afaga as “Turkzade” in his work “Khosrov and Shirin”. In his poem “Leyli and Majnun” he calls his son Muhammad “Turkish baby”. The words Turkishness, Turk and Turkzade were not so popular in literature before Nizami. The thema and idea of the epic “Khorov and Shirin” included in Nizami’s “Khamsa” brings us back to Azerbaijan, the land of fires before the era.

Daxil oldu: 19.10.2025-ci il